

TRUBAR, DALMATIN, BOHORIČ, KRELJ IN PREVAJALSKO NAČELO »AD RUDES«

Referat želi odgovoriti na vprašanje, ali so največji ustvarjalci slovenske reformacije – Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Adam Bohorič in Sebastjan Krelj – v svojih delih izpolnili humanistično programsko načelo »homo trilinguis« Erazma Rotterdamskega, to je obvladovanje svetopisemskih jezikov, hebrejščine, grščine in latinščine: »tres linguae, sine quibus manca est omnis doctrina.« S prevajalskim načelom »ad rudes« je v tem prispevku mišljen predvsem povratak k hebrejskemu izvirniku kot izhodišču svetopisemskega prevajanja.

reformacija, Erazem, Trubar, Dalmatin, Bohorič, Krelj, Biblija, hebrejski izvirnik

The paper examines whether the most important Slovene Protestant writers of the 16th century – Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Adam Bohorič and Sebastjan Krelj – respected in their work Erasmus of Rotterdam Humanist principle of »homo trilinguis«, i.e. mastery of the three Biblical languages of Latin, Greek and Hebrew – »tres linguae, sine quibus manca est omnis doctrina«. In this paper the translation principle »ad rudes« is understood primarily as returning to the original Hebrew version when translating the Bible.

Reformation, Erasmus, Trubar, Dalmatin, Bohorič, Krelj, Bible, Hebrew original

1

Kulturnozgodovinski del prispevka želi odgovoriti na vprašanje, koliko so največji ustvarjalci slovenske reformacije, Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Adam Bohorič in Sebastjan Krelj – v svojih delih izpolnili humanistično programsko načelo »homo trilinguis« Erazma Rotterdamskega,¹ to je obvladovanje svetopisemskih jezikov – hebrejščine, grščine in latinščine oz. prvotnega in vsaj pri Trubarju navidez najbolj spornega – hebrejščine. Ta jezik je izhodišče svetopisemskega prevajanja.

1.1 Primož Trubar

Za slovensko reformacijo in njene predstavnike sta značilna nenehna rast in razvoj. Tudi na predstavnike istih generacij je v tem razgibanem obdobju treba gledati dialektično, z razvojne perspektive. Komu ni poznana Trubarjeva zgodnja

¹ Desiderius Erasmus (1466–1536).

izjava o njegovem neznanju svetopisemskih jezikov?² Trubar se do konca življenja ni nehal razvijati in izobraževati, in to na interdisciplinarnih področjih, predvsem na področju teologije in jezikoslovja. Natančen študij njegovega opusa, zlasti njegovih katekizmov, od prvega (1550), ki je zelo vsestranski in načenna tudi starozavezno tematiko, do zadnjega iz leta 1575, namenjenega še posebno duhovnikom, dokazuje, da je do konca življenja podrobno preučeval najrazličnejša – teološka, že od prvega katekizma naprej pa tudi jezikovna vprašanja tako na besedni in besedilni kot na skladenjski ravni. Tam, kjer govori v retoričnem slogu s ponavljanji, sinonimnem paralelizmu itn., gre za obvladovanje obrednih izrazov na eni strani in približevanje pomenski plati izvornika na drugi. Nikomur tudi ni neznan, da se je še na starost (1567) seznanjal s turščino in Koranom. Docela smo se lahko prepričali o tem, da njegove lastne izjave o prevajanju Svetega pisma ob izidu slovenskih tiskov niso povsem izčrpne, predvsem pa niso enake tistim, ki jih je zapisal v korespondenci s švicarskimi novoverskimi učenjaki in v nemških pregovorih. Pri tem ne moremo zanikati verodostojnosti in iskrenosti teh niti drugih njegovih osebnih pričevanj. Treba jih je med seboj primerjati, dopolniti, analizirati njihove jezikovne značilnosti in hkrati pustiti nekaj prostora za sporočilo med vrsticami in tista sporočila, ki bodo k nam še prišla.

Monografija *Korenine slovenskih psalmov* (Premk 1992: 1–751) je s filološkimi in zgodovinskimi dokazi podprla tezo, da je Trubar pri prevajanju Psalterja upošteval Vergerijevo načelo,³ namreč pritegnitev izvornika k svetopisemskemu prevajanju. Zavrnila je ustaljeno prepričanje, da se je pri slovenjenju tega besedila opiral zgolj na tuje predloge, od katerih je bila ena temeljna. Od izida te knjige prihajajo na dan vedno nove podrobnosti, ki so v Trubarjevem času morale ostati prikrite. Vsebina Trubarjeve korespondence s švicarskimi prevajalci svetopisemskih besedil je zamajala trdno zakoreninjene predstave o njegovem prevajanju.

Trubar v pismu Zwinglijevemu⁴ nasledniku Henriku Bullingerju, z dne 1. februarja 1559, omenja švicarska teologa Wolfganga Muscula in Rudolfa kot svoja pomočnika pri prevajanju Psalterja ter pomembne okoliščine v zvezi s tem (Rajhman 1986: 37). Nesporno je, da je bil Musculus, ki je svoje razlage gradil ob navedbah hebrejskega gradiva, lahko trdna opora le tistemu prevajalcu, ki je znal hebrejski jezik. Waltherjeva raziskava je pokazala, da ga je Trubar upošteval predvsem tam, kjer je njegov prevod ustrezna podoba izvornika.⁵ Hudo pa bi se zmotili, če bi pripisali glavne zasluge za Trubarjev prevod Psalterja Musculusu ali Waltherju, ki sta bila Trubarju le opora pri prevajanju (Premk 1992: 33, 432, 433, 446, 654, 702, 718). Bullinger, Musculus in Walther so bili vsi samo Zwinglijevi nasledniki.

² Izvimek je ostajal ob strani zaradi splošno poznanih in v knjigi večkrat pretehtanih Trubarjevih lastnih besed (s sestanka v Ulmu leta 1555), ki so bile zapisane leta 1557, to je prav na začetku njegove prevajalske dejavnosti, da hebrejščine ne zna in da grščine ne obvlada. Take izjave dajejo dragoceno izhodišče, treba pa jih je vsestransko osvetliti in preveriti.

³ To načelo je prvi postavil Erazem.

⁴ Ulrich (Huldreich) Zwingli (1484–1551).

⁵ O tem Premk 2008/2009.

Trubar ne bi nikoli zagrešil nedopustne napake, da bi učenca upošteval, učitelja pa ne, kot tudi ni zanemarljiv izvornikovega jezika pri iskanju ciljne rešitve. Učence je pritegnil k prevajanju, hkrati pa je upošteval tudi učitelja Zwinglija, ki je staro-zavezno besedilo prevajal po hebrejščini. Zwinglija kot vzornega prevajalca nikjer ni omenil, ker se je moral obraniti suma zwinglijanstva. Od leta 1559, ko so ga obsodili, še posebno ni smel omeniti, da pri prevajanju upošteva Zwinglijevo tradicijo.⁶ Švicarski reformator je bil namreč poleg slavnega humanista Conrada Celtisa (1459–1508) Trubarjev predhodnik, ki mu je pot v novo gibanje utrl že ob vpisu na dunajsko šolo Alma Mater Rudolfina (Schwarz 2008). In če že omenjamo Švicarje kot Trubarjeve pomočnike pri prevajanju Psalterja, ne smemo zanemariti Zwinglijevega deleža, kar zadeva pomene in pisne značilnosti švicarske nemščine v Trubarjevih in v omenjenih švicarskih prevodih. Zato je treba pri diferencialni besedilni analizi Trubarjevega besedila opozoriti na mesta, ki se približujejo Zwingliju in ne le Waltherju in Musculusu. Še kočljivejši od Švicarjev so bili v 16. stol. tisti, ki so svetu dali Biblijo.

Trubar je živel v času, ki študiju hebrejščine, *linguae non gratae*, morebitni pritegnitvi rabina ali kakega drugega hebraista k svetopisemskemu prevajanju ni bil naklonjen. Še več, rabin, ki je brezplačno poučeval kristjana, je končal na grmadi (De Biasio 1967). Že kot šestnajstletnega dečka je Trubarja močno prestrašilo, ko se je pri škofu Bonomu seznanil z močjo inkvizicije. Kot dvajsetleten mladenič pa je bil očitno pri selektivni usmrtni anabaptističnega para.⁷

Jedro prepovedane literature so bile hebrejske slovnice Capitona, Münstra in Kimchija ter hebrejski rokopisi, ki so jih zbirale in hranile na svojih domovih številne italijanske družine (Rozzo 1989: 37–56). O študiju hebrejščine je bilo treba molčati in ga zanikati. Iz Trubarjevih nemških posvetil, predvsem tistih h glagolskim tiskom v Prvem delu novoga testameta,⁸ je razvidno, da je načrtoval stike s hebraisti, o katerih si v slovenskih tiskih ni upal govoriti. Na močno podkovane učenjake hebrejskega jezika naj bi se obrnil, preden bi se lotil prevajanja Stare zaveze (Sakrausky 1989: 218).⁹ Sergio Bonazza poroča o tem, da klasični filolog in

⁶ »So ist 1559 in Württemberg der Verdacht ausgestreut worden, in seiner Bibelübersetzung fände sich 'Zwingli'sches' Traditionsgut. Das veranlasste den Herzog von Württemberg, den Bibeldruck in Urach sofort zu stoppen. Er ließ sich die entsprechenden Bibelstellen rückübersetzen, um sich über die orthodox-lutherische Theologie Trubers Gewissheit zu verschaffen. Erst 1560 konnte der zweite Teil des Neuen Testaments erscheinen, nachdem die theologischen Bedenken ausgeräumt werden konnten. Truber hatte sich 1560 an König Maximilian gewandt und ihn um eine theologische Überprüfung der Angelegenheit gebeten. Er übermittelte ihm seine bisherigen Werke und verteidigte sich gegen den Vorwurf der Ketzerei.« (Schwarz 2008.)

⁷ Eva Hüttl - Hubert je v svojem izčrpnem predavanju (2008) govorila o okrutnem obračunu z anabaptisti, ki niso preklicali svoje vere. Dokumentacija iz arhivov Dunajske nacionalne knjižnice nam je iz prve roke osvežila strahotna prizora utapljanja žene in sežiga moža, ki jima je dvajsetletni Trubar osebno prisostvoval. Karl Schwarz opisuje smrt anabaptističnega vodje takole: »Den Ketzertod des Täuferführers Balthasar Hubmaier (1485–1528) mit, dessen Hinrichtung er als Augenzeuge miterlebte.« (Schwarz 2008.) Prim. Trubar, *Catechismus sive imago islamica*, 1575, 241.

⁸ *Der erft halb Theil des newen Testaments*. 12. 1. 1562.

hebraist Bernardino Ochino, ki je bil tudi prijatelj največjega sodobnega hebraista Stancara, ni le »spremljal Trubarjevega prevoda Nove zaveze v slovenščino«, temveč »je bil pri tem celo soudeležen z nasveti« (Bonazza 1996: 27).

Mirko Rupel se sprašuje, kako je Trubar prišel do Švicarjev. To danes seveda ni več nobena uganka,¹⁰ kot tudi ne bi smela biti uganka, kako je prišel do hebrejskih učenjakov. Poleg tega poudarja, da se Trubar hvali z zvestim in pravilnim prevodom Psalterja, in mu očita preveliko odvisnost od predloge, pa naj bo ta latinska ali nemška (Rupel 1962: 187). Res pa je, da Trubarjevo srečevanje s Švicarji in z bibličnimi učenjaki sega v čas, ko se je začel šolati; trajalo je že od najrosnejšega tržaškega obdobja pri škofu Bonomu, ki sam po mnenju Steffana di Brazzana ni znal hebrejščine, »saj bi njegov brat to sicer moral vedeti« (Di Brazzano 2005: 328).¹¹

O svojem učenju jezikov Trubar nerad govori. V izjavah o svojem jezikovnem znanju je zelo skromen. O pomembnosti italijanskih vzorov zanj (Bonazza 1996: 22–33) in njegovem učenju italijanskega jezika v Trstu poroča Sergio Bonazza (Bonazza 1996: 22). Le zakaj Trubar o svojem nabiranju jezikovnega znanja ne piše na primer v svojem pismu Švicarju Bullingerju (Rajhman 1986: 27)?

Vežni člen do najpomembnejšega italijanskega hebraista Francesca Stancara, ki je v Trubarjevem kemptenskem obdobju še živel v Chiavenni, bi lahko bil sprva njegov znanec P. Bonomo, po letu 1553 pa P. P. Vergerij ml.¹² Sergio Bonazza omenja tudi Trubarjevo dopisovanje z Bernardinom Ochinom, enim največjih italijanskih biblicistov in klasičnim filologom, neposrednim sodelavcem hebraista Stancara; to dopisovanje se je nadaljevalo še v času Trubarjevega nemškega izgnanstva (Bonazza 1996: 22–33). Zakaj torej Trubar Ochina večkrat omenja, njegovih tesnih stikov s Stancarom pa nikoli?

Seveda je imel Trubar ves čas na dosegu roke pomoč oziroma nasvet hebraista. Nesporni so tudi Trubarjevi neposredni in posredni stiki s hebraistom Filipom Melancthonom (1497–1560) (Premk 1992: 32). Ko ni bilo več Francesca Stancara,

⁹ To samo do neke mere dopolnjuje njegove ne povsem izčrpne oz. prezrte izjave o ukvarjanju z izvirnikom in o predlogah, ki jih je rabil pri prevajanju v knjižnih predgovorih k svetopisemskim prevodom.

¹⁰ Rupel Trubarjevo okrnjeno navajanje virov utemeljuje z razumljivim dejstvom, da se je bal obtožbe cvingljanstva. S švicarskimi novoverci je bil Trubar v pisnih stikih, ki so morali ostati prikriti, saj je bil leta 1541 še kot deček v Trstu dovolj ustrahovan. Krivoverca G. da Milana, ki je Trubarja navdušil s svojo pridigarско retoriko, je beneška inkvizicija še v istem letu, 1541, vrgla v ječo.

¹¹ Tega si brez trdnih dokazov tudi nihče ne bi drznil trditi.

¹² V prvi polovici 16. stol. so v Italiji poučevali hebrejščino le na redkih univerzah, zato pa so nastajali zasebni hebraistični centri, na primer furlanska Accademia Parteniana v Spilimbergu (znani docent hebrejščine je bil duhovnik Stancaro) idr. Med najpomembnejšimi zasebnimi hebraističnimi knjižnicami, neločljivo povezanimi s to akademijo, je bila poznana družinska oz. šolska knjižnica Adriana di Spilimberga in njegovega tasta Zuana Paola Da Pontea; polihistor Spilimbergo je bil velik propagator hebraizma v severni Italiji v štiridesetih letih 16. stol. Po popisu (okrog 200 knjig) je ta knjižnica obsegala izvirno biblično in didaktično hebrejsko literaturo. Podobne stvari, namreč močan razmah in nasilen navidezni zaton judovske kulture v severni Italiji, danes raziskuje profesor Pier Cesare Ioly - Zorattini, strokovnjak za zgodovino hebraizma 16. stol. na videmski univerzi. Če bi si še malo podrobneje ogledali razmere, v katere je Trubarja pahnilo življenje, bi videli, da bi se stiku s tem bibličnim jezikom prav težko izognil. Angelo Vivian (1982: 93–140) priča o nikoli prekinjeni kontinuiteti judovskega življa pri nas.

mu je bil na voljo Flacij Ilirik (Matija Vlačić). Ne pozabimo na Vlačičevo bivanje pri Trubarju prav v času, ko se je njegov Psalter (1566) že pripravljalo za tisk. Trubarjevo zgodnje sodelovanje s Flacijem Ilirikom potrjujejo tudi druga besedila, ki imajo starozavezne vloške (Premk 2003). Psalter (1566), kot v uvodu poudarja Trubar sam, je nastajal 11 let, počasi in s premislekom. Oblikoval se je tudi ob pridigah v stiku z živimi ljudmi. Prav toliko časa, to je deset do enajst let, je Trubar svojega gojenca in varovanca Dalmatina spremljal kot mentor pri učenju svetopisemskih jezikov. O tem, koliko časa se je učil hebrejščino pred izdajo svojega prevoda Biblije, 1584, Dalmatin govori v nemškem uvodu (Rajhman 1997: 13).¹³ To pomeni, da se je svetopisemske jezike začel učiti najkasneje pri petnajstih letih, nekaj let pred izidom Trubarjevega Psalterja (1566). V vsakem primeru je moral Trubar, Dalmatinov mentor, njegove hebraistične učitelje poznati oziroma mu jih tudi priporočiti in sam sodelovati z njimi.

1.2 Jurij Dalmatin

Dalmatinova Biblija (1584) je neizčrpna podlaga za hebraistične raziskave na vseh jezikovnih ravneh. Čeprav je Erazem programsko zaznamoval humanistični ideal »homo trilinguis« z obvladovanjem latinščine, grščine in hebrejščine, je bilo Luthrovo znanje hebrejščine večje od Erazmovega, ki je ta študij zaradi zahtevnosti jezika odložil. Pri Luthrovem prevodu Biblije so bili med drugim udeleženi Melanchthon, Aurogallus in Bugenhagen (Premk 1992: 32). Novejši viri zatrjujejo, da je imel Luther pri prevajanju pomoč rabina Marguerita.¹⁴ Erazem je s svojim pristopom k študiju hebrejščine Trubarju in Dalmatinu sicer dal dober zgled, a pravi hebraistični izziv je prišel od drugje. Zato je ena prihodnjih nalog raziskovalcev Dalmatinovega jezika ločiti med sabo njegove poluthrovske in samostojne prevodne rešitve za pasti, ki jih nastavlja hebrejsko besedilo. Najsamostojnejši je Dalmatin v ubesedovanju robnih in medbesedilnih opomb. Ko bo tovrstna raziskava ob izvorniku opravljena, se bo pokazala povsem drugačna slika od ustaljene v zvezi z Dalmatinom in Luthrom.

1.3 Adam Bohorič

Kar zadeva Adama Bohoriča, povzemamo avtorjevo uvodno misel (*Praefatio*) o hebrejščini kot celovitem, edinem, prvem, svetem in vsem skupnem jeziku sveta: *illam tamen primam et sanctam linguam* (BH 1584: 4*). Jezikovni učitelj in slovníčar tega jezika je bil po Bohoričevem mnenju Bog sam, ki je tudi njegov izumitelj (Bohorič 1584: 282). Opozoriti pa moramo na razpravo Jamesa Barra (1961), ki govori o pravem gibanju, značilnem za humanizem, ki zadeva privržence

¹³ Jože Rajhman pravi: »Kot kažejo pisma J. Dalmatina, se je le-ta pripravljalo za prevod Biblije dalj časa. Vsaj deset let pred dokončno obliko prevoda je porabil za učenje svetopisemskih jezikov, o čemer priča tudi nemški predgovor Biblije, nato je postopoma izdajal posamezne knjige Stare zaveze.«

¹⁴ Antonius Margarita, Antonius Margaritha, roj. okrog leta 1500, konvertiran judovski hebraist 16. stol. [Http://en.wikipedia.org/wiki/Anton_Margaritha](http://en.wikipedia.org/wiki/Anton_Margaritha).

prohebraistične smeri. Njihovi pogledi so podobni Bohoričevim, vendar je Bohoričeve misli treba povezati tudi s prvotnim Luthrovim vplivom, njegovo hebraistično znanje pa z njegovim velikim vzornikom, tudi hebraistom, Filipom Melanchthonom.

1.4 Sebastjan Krelj

Krelj si je v Nemčiji pridobil temeljito jezikovno in teološko izobrazbo in je znal poleg nemškega in latinskega jezika še grško in hebrejsko. Znal je tudi glagolico in cirilico. Študiral je v Jeni pri Flaciju Iliriku, ki je poučeval hebrejščino na več univerzah.¹⁵

Že iz napisa na naslovnici Kreljeve knjige *Otrozhia biblia* iz leta 1566 o zapovedih (Deut. 6, 4–8), ki predstavljajo temeljni kamen hebrejske halake, iz besedila, ki govori o abecedi, prevzeti od Hebrejcev, in iz dekaloga, posnetega brez sprememb po izvorni Bibliji, je razviden vpliv njegovega učitelja Flacija Ilirika.

2 Nekaj strokovnih mnenj o prevodu Trubarjevega Psalterja

Med novejšimi analizami moram omeniti študijo Franceta Rozmana, znanega bibličnega filologa in grecista o Trubarjevem Psalterju (Rozman 1986b: 120). Rozman ga sicer ne vzporeja z originalom, pač pa potrjuje tezo *Korenin slovenskih psalmov* (1992), da je iskanje stalne ali celo približne sheme Trubarjevih vmesnih predlog zaradi njihove prevelike številnosti (različne Vulgate,¹⁶ različne nemške in švicarske predloge,¹⁷ od Gwaltrove (Walthrove) do Zwinglijeve,¹⁸) nesmiselno. Trubarjevo prevajanje nasploh – tako novozavezno kot starozavezno v zvezi s katero koli stalno predlogo – opredeli kot nedosledno, ker »ni prevajal znanstveno, temveč pridigarško; njegov prevod je tako živahen, kot mora biti živahna pridiga« (Rozman 1986b: 120).

Tako starejše razprave Antona Breznika (1982: 29–30, 28) kot raziskave Franceta Rozmana (1986 a, b) in Kozma Ahačiča (2007: 279) potrjujejo Trubarjevo izjavo, ki jo najdemo v predgovoru k TPs 1566, namreč da se je bolj naslonil na latinske predloge kot na nemške prevode. Breznik navaja samo in izključno Vulgato, ki naj bi bila Trubarjev psalmski zgled (Breznik 1982: 29). Silvano Cavazza na podlagi preverjanja nemških virov pravi, da daje prednost nemškim predlogam.¹⁹ Preverjena je bila tudi Trubarjeva teološka neodvisnost. Rozman (1986) navaja, da je uvode v psalme Trubar v TPs 1566 sestavil sam, »ker se uvodi močno nanašajo na

¹⁵ Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) iz Labina/Albona v Istri.

¹⁶ Francka Premk je preverila vsaj tri različne Vulgate iuxta Hebraeos in vsaka je prinesla delne tudi pozitivne rezultate.

¹⁷ Francka Premk je preverila tri različne Luthrove predloge 1524, 1531, 1545.

¹⁸ Posebno Walthrova je prinesla delne, pozitivne rezultate, največkrat v enem izmed polverzov, ki bolj odgovarja izvorniku. Po mnenju avtorice *Korenin* jih je pritegnil zaradi njihove zvestobe originalu.

¹⁹ Ob jubilejnem govoru Silvana Cavazza v Goriški knjižnici »Za Italijo neznani Trubar« (pod psevdon. Kas, Primorski dnevnik, nedelja, 20. aprila, 2008, str. 11).

položaj Cerkve v Sloveniji, torej so časovno pogojeni« (Rozman 1986: 120). In kam vodijo te številne ugotovitve? Vsaka nosi v sebi zrno resnice. Raziskovalci, ki bodo preverjali poti, po katerih je hodil prvi slovenski pisec in prevajalec, ko je kot edino od starozaveznih besedil prevajal Psalter,²⁰ se bodo prav gotovo izgubili v blodnjaku kontroverznih stališč in morda celo nesmiselnih medsebojnih polemik. Poti je veliko. Vsaka je dokazljiva. Pomemben je doseženi cilj, to je prevod v luči izvirnika. Ne latinske ne nemške oz. nemško-švicarske predloge duhovnemu orjaku v dobi protestantizma niso mogle biti same sebi namen, temveč, po številnih ugotovitvah (Premk 1992),²¹ eno izmed pomagal do originala.

3 Prevodna redundanca v odnosu do izvirnika

3.1 Pomislimo, kako so težki!

Trubarjevo vnašanje izrazov v prevod, ki jih ni v predlogi, »potrjuje, da je psalme prevajal samostojno in pri tem našel veliko čisto svojih oblik. Vse to nadalje potrjuje Trubarjevo izjavo, da se je enajst let ukvarjal s Psalterjem« (Rozman 1986: 120). Že Anton Breznik je menil, da so (Trubarjevi) psalmi težki: »[...] pomislimo, kako so težki!« (1982: 29.)²² Pri tem je imel pred očmi bolj zahtevnost besedila kot Trubarjeve preobremenjene imenske in skladišne vzorce. Pri svoji nemilostni oceni TPs 1566 pa ni pomislil na Trubarjevo besedilno-skladišno približevanje originalu. Na številne primere večpomenskosti, ko Trubar prevaja z dvo- ali večbesedno samostalniško zvezo, posebej opozarjamo tako v razpravnem besedilu kot v povzetkih k posameznim psalmom in v ponazarjalnem gradivu monografije *Korenine slovenskih psalmov* (Premk 1992: 43–665). France Rozman meni, da se je Trubar pri prevajanju Psalterja držal podobnih prevajalskih navad kot pri prevajanju novozaveznih knjig (Rozman 1986: 120). Po številnih preverjanjih avtorice tega sestavka je Trubarjeva nedoslednost v rabi vmesnih predlog in živahnost pri prevajanju posledica njegovega zgledovanja po izvirniku, ki je bil, ne glede na vmesno pomožno tujejezično predlogo, stalen kompas pri njegovem delu. Korenine navajajo stroge kriterije (v celoti osem) za preverjanje, ali je prevod dejansko – tudi neposredno – ubeseden po izvirniku. Po vzporejanju vseh slovanskih bibličnih predlog sta jih izdelala in uzakonila svetovno priznana slavista in hebraista Moše Altbauer in Moše Taube. Če je en sam kriterij pri prevajalcu neizkazan, to pomeni, da prevod ni izdelan po izvirniku (Premk 1992: 27).²³ Trubarjev švicarski vzornik W. Musculus v

²⁰ Erazmovo načelo prevajanja po izvirniku.

²¹ Primerjave z izvirikom v tej knjigi so plod dolgotrajnega, večdesetletnega študija doma, na Bližnjem vzhodu in drugod v tujini ter številnih posvetovanj s hebraisti slovenske in hebrejske narodnosti. Zato jih brez tovrstnih dolgoletnih priprav ne more presojati nihče. Pri presojanju izvirmosti Trubarjevega Psalterja lahke in zgolj racionalne poti ni.

²² Breznik zatrjuje, da je Trubar prevajal psalme po Vulgati, Dalmatin pa suženjsko, »ozkosrčno« po Luthru. Izjava je ozkosrčna, čeprav v veliki meri ustreza dejanskemu stanju. *Korenine* poudarjajo pomen različnih Vulgat za nastanek TPs 1566 in dveh Luthrovih predlog za ustrezno Dalmatinovo besedilo (Premk 1992).

komentarjih k 1. psalmu (1,2) precizno določa semantično polje hebrejske besede: »Voluntas eius (a3) Ebr. ampliuf quidā eft, quam voluntas.« Ob pripombi Kozme Ahačiča k psalmu 1,2, da dosedanjim raziskovalcem ni uspelo odgovoriti na vprašanje, zakaj Trubar v prevodu (1,2) rabi dve besedi (Ahačič 2007: 279), je morda treba omeniti, da se slovenski hebraisti, svetopisemski prevajalci itn. ves čas soočajo s prvinskimi problemi redundantnega vzpostavljanja popolne in delne ekvivalence s hebrejsko besedo. Na Trubarjev razširjeni, »ustrezni« pomen, to je ustrezen v odnosu do izvirnika v primerjavi s prevodnimi rešitvami vseh dosedanjih, tudi pokojnih svetopisemskih prevajalcev v slovenščino, omenjena monografija (Premk 1992) kar naprej opozarja.²⁴ Citirajmo iz nje nekatere od številnih komentarjev v zvezi s Ps 1,2 (Premk 1992: 63, 65, 66, 432, 473):

- Iz primera »Trubar: nega veffellie inu vola: Zwingli: fein luft vnd freud.« (Premk 1992: 65) je razvidno, da bi Trubar občasno lahko pritegnil tudi Zwinglijev prevod kot most do izvirnega, razširjenega, to je večpomenskega bistva hebrejske besede.
- Razširitev (veffellie inu vola) z leksikalnim dodatkom *inu vola* je plod Trubarjeve lastne ustvarjalnosti (v izboru prezrcaljenih avtentičnih ustreznikov). Če izvzamemo razlike v besednoredni ureditvi stavčnih členov, je ta (Trubarjev) prevod zvest prevedek izvirnika. (Enobesedna) prevoda Dalmatina *shejle* in Luthra *lust* sta nekoliko svobodnejša, a smiselno pravilna (Premk 1992: 63).
- V poglavju »Sinteza« (k prvemu psalmu) nadalje piše: »Iz primerjav obeh protestantskih prevedkov je razvidno, da je Dalmatin svojega jezikovnega učitelja dosegel in v marsičem tudi presegel. Pri tem mu je bila veliko pomembnejša skrb za pravilen jezikovni izraz kot pa želja, da bi prodril v mnogopomenskost izvirnega izročila [...] Neustrezno je Dalmatinovo zgledovanje pri Luthru v primerih kot v. 2 (prvi segment *la*): *ima shejle* namesto T (Trubarjevega) *veffellie inu vola*.« (Premk 1992: 86.)

3.2 Pregled nominalnih, pridevniških in prislovnih opisnih jezikovnih sredstev pri podajanju izvirnih enodelnih in besednozveznih izrazov (psalmi 1–30)

Trubarjevo »vnašanje izrazov« (Rozman 1986: 120), ki jih povečini ni v predlogi, je bilo treba raziskati še sistematično na ponazarjalnem gradivu, besednozaporečno na podlagi petine besedila celotnega Psalterja (Ps 1–30). Jedro raziskave je tipološka primerjalna besedna in besedilna analiza v svetopisemskih prevodih slovenskih protestantskih piscev Trubarja in Dalmatina v luči hebrejskega izvirnika. Raziskani so zlasti tipi nominalnega preobilja, širitev, to je opisov (parafraz) oz. vrinkov blizupomenskih, sopomenskih in drugih besed. Izločeni so tipično strukturirani razlagalno-pojasnjevalni skladijski vzorci, v vlogi povedkovega ali prilastkovega odvisnika idr., uvajani z oziralnimi zaimki in vezniki. V ospredju našega

²³ Od vseh osmih kriterijev za ugotavljanje, ali je prevod res narejen na podlagi hebrejščine, ne sme biti zanemarjen niti eden.

²⁴ V vseh diferencialnih primerjavah.

zanimanja je določanje pomena z obilico besed pri prevajanju hebrejskih večpomenk (Premk 1992: 29).

1. Zveza »veselje inu vola« (veff elie inu vola za חפצו) (Ps 1,2) ima veliko pomenskih in tudi skladijskih paralel.

a) Navedimo najprej primer z isto osnovo חפצו (Ps 1,2):

לְקַדְוֹשִׁים אֲשֶׁר-בְּאֶרֶץ הַמָּה וְאֵדִירִי כָּל-חַפְצֵי-רַבָּם: Ps 16,3

Na tih ie vfa muia dobra vola TPs 1566, 34a

(Sa te Svetnike, kateri fo na Semli, inu sa te Zhaftite:) Na tehifstih imam jeft vfe moje dopadenje. DB 1584, I, 283a

V primerjavi z Dalmatinom ima Trubar razširjeni, dvodelni izraz. Oba prevoda sta smiselno ustrezna.

b) קוֹל יְהוָה יְהוֹלֵל אֵילֹת וַיִּחַשְׁקֵה וְעָרוֹת וּבִהִיכְלוּ כָּלוּ אִמֵּר כְּבוֹד: Ps 29,9

Inu vtim nega Templi bode sledni to zhaft inu hualo recal. TPs 1566, 57a

GOSPODNIA shtima preftrafhi Kofhute: Inu v'njevim Templi bodo njemu vfi hvalo dali. DB 1584, I, 286a. Trubarjev razširjeni, trodelni izraz je odraz njegove težnje k popolnemu preciziranju pomena.

Nasproti tipu »veselje inu vola« je posebna formula: »čast in hvala« za frazo אִמֵּר כְּבוֹד »izreči čast in hvalo«. To je začetek izvirkove in v obeh prevodih upoštevane raznostopenjske frazeologizacije. Trubarjev prevod je podoben Zwinglijevemu brez parafraze: in *seinem tempel* wird ein yeder eer (»Ehre«, »čast«) fagen.

c) Izvirno frazeologizacijo nakazuje enobesedna aglutinirana zveza samostalnika in svojilnega pridevniškega zaimka, ki je po zgradbi, a ne po pomenu, sorodna; prim.:

יְהוָה יְהוֹלֵל אֵילֹת וַיִּחַשְׁקֵה וְעָרוֹת וּבִהִיכְלוּ כָּלוּ אִמֵּר כְּבוֹד: Ps 20,5

Dai on tebi kar tuie ferce pegeruie, Inu dopolni vfe tuie fuete TPs 1566,43a

Daj on tebi kar tvoje ferce shely, Inu dopolni vfe, kar fi naprej vsamefh. DB 1584, I, 284a

T. je v dobesednem paraboličnem prevodu, popolnoma naslonjenem na izvirk, v primerjavi z D. enobesedne inačice, ki se s frazo izogne bibličnemu stilu. Taki tipi, kot jih izraža D. prevod, so prepogosti in bodo v teh okvirih načelno izločeni.

2. Hebrejsko *smihut*, dvodelna podredno zložena rodilniška zveza (sintagma: status constructus).

Konkretni opisni izrazi v izvirku in pri Trubarju: וְעָרַת לְאֵמִים תְּסוֹבְבֶנָּה וְעָלְיָהּ לְמָרוֹם שׁוֹבָה: Ps 7,8

De ta Gmaina tih ludy fe subpet htebi sbyra, Inu fa teifte volo pouerniffe fpet vtu viffoku TPs 1566, 23a

De fe Ludje supet h'tebi sbirajo, inu sa téhifstih volo supet viffoku pridi DB 1584, I, 281a

T. prezrcaljeni izvirkni dvodelni smihut, D. enodelni izraz.

3. Izvirni dvodelni poetizmi: konkretno – abstraktno.

a) Zveze z »usta«, »glas«:

שִׁפְתַי תְּקַלְטֵנִי Ps 12,3

Ta Gofpud konzhai vfe golufske shnable TPs 1566,30a
 O GOSPVD, saterri vfo hinaufzhino DB 1584, 282b
 T. poetični, po izvorniku prevzeti dvodelni nominalno-pridevniški (za deležniški) izraz, D. enodelni izraz: »abstractum pro concreto«.
 תְּקַשִּׁיבָה לְקוֹל שׁוֹעִי Ps 5,3
 Merkai na to shtymo muiga vpyena mui Kral inu mui Bug TPs 1566,19b
 Resumej moje vpyenje, moj Krajl inu moj Bug DB 1584, I, 280b
 T. dvodelni izvorni poetični smihut, D. enodelni izraz: »abstractum pro concreto«.
 סוּרוּ מִמְנִי כְּלִפְעָלִי אֲנִי כִּי־שָׁמַע יְהוָה קוֹל בְּכוֹי: Ps 6,9
 Poite prozh vi vfi, kir hudu delate, od mene, Sakaj ta Gofpud ie to shtymo muiga plazhena vslishal TPs 1566, 21b
 Stopite prozh od mene, vfi, kir hudu delate: Sakaj GOSPVD flifhi moje jokanje. DB 1584, 281a
 T. dvodelni izvorni poetični smihut, D. enodelni izraz: »abstractum pro concreto«.
 b) Obredni dvodelni poetizem »tvoje obličje«:
 בְּשׁוֹבֵב־אוֹיְבֵי אֲחֹזֵר יִכְשְׁלוּ וַיֵּאבְדוּ מִפְּנֵי: Ps 9,4
 Satu kir fo muy Souurashniki oberneni nafai, inu fo pali, Inu fo pred tuim oblyzhiem konez vfe li. TPs 1566, 25b
 De fi ti moje Sovrashnike nasaj gnal: Ony fo padli, inu pred tabo konez vseli. DB 1584, I, 281b
 T. posnemanje izvirnega dvodelnega izraza, D. enodelni izraz: »abstractum pro concreto«.
 c) Pogosti dvodelni izraz; zveza z »dan« (»noč«*):
 יַעֲנֵךְ יְהוָה בַּיּוֹם צָרָה וְשָׁבַךְ שָׁם אֱלֹהֵי יַעֲקֹב: Ps 20;2
 TA Gofpud vslishi tebe na ta dan te tuie nadluge TPs 1566, 43a
 GOSPVD vflifhi tebe v'nuji: Tu Ime Iacoboviga Boga brani tebe. DB 1584, I, 284a
 T. obdrži oba dela smihuta in pomensko sestavino »dan«, ki jo D. v celoti abstrahira.
 4. כִּי אֵין בְּפִיהוּ נִבְוֵנָה קִרְבָּם הַזֶּה Ps 5;10
 T. is notra so gnily
 D. (Sakaj v'nyh uftih nej nifhtèr stanovitiga,) nyh snotàrnje, je ferzhna shalof t DB 1584, I, 281a
 Pri T. le v zapisu dvodelen prislov, sklopljen iz prislovne zveze (prislov s predlogom) za izvorno enodelen, a dvobesednovrsten izviren izraz »njihova notranjost«, nyh snotàrnje DB 1584. T. prevod je pomensko, D. pa izrazno bolj dognan. Zato si T. pomaga z opisovanjem izvirnikovega izraza. D. s pesniško svoboščino ferzhna shalof t ustrezno podaja smiselno podstavo izvirnega sporočila »njihova notranjost je nesrečna (sprevržena)«.
 5. כִּי־אַתָּה תִּבְרַךְ צְדִיק יְהוָה כַּעֲנָה רַצוֹן תַּעֲטִרְנֵנּוּ: Ps 5,13
 T. fto dobro volo
 D. (Sakaj ti GOSPVD shegnavafh te Pravizhne): Ti nje kronafh s'gnado, kakòr s'enim fzhitom. DB 1584, I, 281a

T. razširjena dvodelna zveza sam. s prid. je pomensko ustrežnejša nasproti D. enodelni rešitvi, ki pa ne krši prevajalske verodostojnosti, temveč pomen funkcijsko utemeljuje.

6. Primera anatomske terminologije:

תְּרַבְּקֵלְשׁוֹנִי לְחִפֵּי אִם־לֹא אֶזְכְּרֶנּוּ: Ps 137,6

Aku jeft na te ne fmslim, taku fe mui Iefik muih guranih vufť primi TPs 1566, 145a

Aku jeft tebe nesmiľlim, taku fe moj Iesik k'Nebu vufťih pèrlejpi DB 1584, I, 314a

Večdelni opisni izraz (T.) za enodelni anatomski termin (D.), ki pa ni izraz T. neboljenosti.

יְהוָה בְּהִיבֵל קָדְשׁוֹ יְהוָה בְּשָׁמַיִם כִּסְאוֹ עֵינָיו יַחֲזוּ עַפְעַפּוֹ יִבְהַגּוּ בְּנֵי אָדָם: Ps 11,4

Njega ozhy gledaio, Nega ozhes veye te zhloueske otroke probirajo. TPs 1566, 29a

(GOSPODNI Stoll je v'Nebefťih:) Njegove ozhy na nje gledajo, njegovih ozhy obèrvi zhlovezhke otroke probirajo. DB 1584, I, 282a

Večdelni opisni izraz, metonimični poetizem, dva smihuta (T.), anatomski termin (D.).

7. Približevanje bibličnemu slogu stalnih zvez v dveh različnih stopnjah. Drugi polverz D. povzema po T.

a) שׁוֹא יְדַבְּרוּ אִישׁ אֶת־הַעֲוֹנוֹ Ps 12,3

Vfaketeri kfuimu blishnimu gouori nepridne rizhy TPs 1566, 30a

Eden s'drugim govory nepridne rizhy, DB 1584, 282b

b) לֹא־רִגַל עַל־לְשׁוֹנוֹ לֹא־עָשָׂה לְרַעְיוֹ רָעָה וְחִרְפָּה לֹא־נָשָׂא עַל־קַרְבּוֹ: Ps 15:3

Kateri s'fvoim jesikom neopraula, inu fvojmu blishnimu niťhtèr hudiga nefťury, DB 1584, 282b

Kateri fuiem Iefikom ne rafnafha, inu fuiemu blishnimu hudiga ne fturi, TPs 1566, 33a; 33b

Hebrejskega izraza רֵעָה »prijatelj« (prim. Ps 12,3) in קָרֵב »bližnji« (prim. Ps 15,3) sta skoraj sopomenki, ki sta v bibličnem duhu lahko prevedeni z *bližnji*. *Eden s'drugim* DB 1584, 282b je tudi pravilno, a sodi predvsem v izrazje praktičnosporazumevalne zvrsti jezika.

8. T. obvladuje in posnema biblični slog.

יְהוָה אֲדַגְּנֶנּוּ מִה־אֲדִיר שִׁמְךָ בְּכָל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר תָּנָה הוֹרֵךְ עַל־הַשָּׁמַיִם: Ps 8,2

O Gofpud nafh Gofpud, koku ie tuie Ime fylnu inu viťsoku po vfi celi semli TPs 1566, 14a

GOSPVD, kir zhes nas gof podujefh, koku je tvoje ime zhaťtitu, po vfeh Deshelah? DB 1584, I, 281b

Pri T. je ugotovljeno posnemanje bibličnega pleonastičnega sloga s kopičenjem izrazov tudi takrat, ko ga izvirnik nima.

וְהוּא יִשְׁפֹּט־תְּבֵל בְּצַדִּיק וְדִין לְאֵמִים בְּמִישְׁרֵיהֶם: Ps 9,9

Inu on bode fodil ta fueit po pravici, On bode te ludy fodil po prauih praudah TPs 1566,16a

Inu bo ta Svejt po pravici fodil, inu on bo ludy prou fodil. DB 1584, I, 281b

T. pleonastično tolmačenje izvirnega במישרים »z ravno mero« (»s pravičnostjo«) z dvodelnim istokorenskim poetizmom D. tudi pomensko pravilno abstrahira z enodelnim prislovom.

9. Prislovna zveza; prislov

לְכֵן שָׁמַח לְבִי וַיִּגַּל כְּבוֹדִי אֶת־בְּשָׂרִי יִשְׂכַן לְבַטָּח: Ps 16,9

Sa letiga volo ie muie ferce veffelu, inu muia zhaft fe tudi fylnu veffeli, inu muie meffu vtim vupani pozhiua TPs 1566, 34b

Satu fe vefsely moje ferce, inu moja zhaft je veffela, tudi moje meffu bo shihher leshalu. DB 1584, I, 283a

T. ima dvodelno predložno zvezo kot v originalu, medtem ko jo D. abstrahira z enodelnim prislovom. Oba prevoda ustrezata sporočilu izvirnika.

10. הַפְּלֵה חֶסְדְּךָ מוֹשִׁיעַ חוֹסִים מִמַּתְקוּמִיּוֹת בַּיַּמִּינֶךָ: Ps 17,7

Sturi zhudno tvojo miloftiuo dobruto, ti Ohranenik tih kir fe na te feupaiio, fubper te, Kateri fe fubper tuio deftnico ftauio. TPs 1566, 35b

Iskashi tvojo zhudno dobruto, ti Svelizhar, téh, kateri na tebe savupajo, supèr te, kateri fe supèr tvojo defno roko ftavio. DB 1584, I, 283a

Kar dve ubeseditveni širitvi pri obeh avtorjih: pri T. v prvem polverzu še dodatna širitev s stopnjevanim pleonastičnim slogom.

V drugem polverzu ima T. natančen prevod izvirnika z enodelnim terminom, D. pa opisen – dvodelno zvezo z roka, ki je v izvirniku ni.

Ta ponazarjalni del obravnave lahko strnemo z nekaj besedami. Iz primerjalne optike večine primerov je razvidno, da imajo Trubarjevi prevedki največjo stopnjo navzočnosti izvirnikovih sestavin. To opozarja na nujnost uporabe izvirnika ob raziskavi Trubarjevega jezika, ne glede na vmesno predlogo, ki se je z njo posve-toval. Nekatero Trubarjeve ubeseditve posnemajo izvirnikove specifične lastnosti tudi tedaj, kadar jih izhodiščno besedilo nima. Kopičenje posameznih besednih prvin narekuje tudi poznavanje starozaveznega formulaičnega jezika in Trubarjev pridigarski poklic. Dalmatinov jezik v izkazanih primerih odraža težnjo »abstractum pro concreto«, večje poznavanje poimenovanj iz območja družbenega in zaseb-nega življenja *nyh snotàrnje* idr. in anatomskih izrazov. To je zgolj eden pisnih dokazov za intenzivni razvoj slovenskega jezika v tem obdobju.

Viri in literatura

AHAČIČ, Kozma, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestan-tizem*. Zbirka Linguistica et philologica 18. Ljubljana: ZRC SAZU.

BARR, James, 1968: *Semantica del linguaggio biblico*. Bologna: Società editrice il Mulino.

BERČIČ, Branko, 1968: Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts. Branko Berčič (ur.): *Abhandlungenüber die Slowenischen reformation*. München: Drr. Rudolf Trofenik. 152–165.

BREZNIK, Anton, TOPORIŠIČ, Jože (ur.), 2008: *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 28–32.

- BONAZZA, Sergio, 1996: Primož Trubar in italijanska reformacija. Franc Jakopin, Marko Kerševan, Jože Pogačnik (ur.): *III. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 22–33.
- CAVAZZA, Silvano, 1976: Inquisizione e libri proibiti in Friuli e a Gorizia tra Cinquecento e Seicento. *Studi goriziani* XLIII. 29–69.
- CAVAZZA, Silvano, 2008: Za Italijo neznani Trubar. *Primorski dnevnik*, 20. aprila, 2008. 11.
- DE BIASIO, Luigi, 1976: 1000 processi dell'Inquisizione in Friuli, Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia. *Quaderni del Centro di Catalogazione dei beni culturali* 4. Udine. 1–185.
- DI BRAZZANO, Stefano, 2005: *Pietro Bonomo (1458–1546). Diplomatico, umanista e vescovo di Trieste*. Trieste: Edizioni Parnaso.
- GESENIUS, Wilhelm, 1878: *Hebräisches und Chaldäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Leipzig: Verlag von F. C. W. Vogel.
- HÜTTL - HUBERT, Eva, 1998: Die südslawischen Reformationsschriften in den Beständen der Österreichischen Nationalbibliothek. *Walter Andreesen, 27. ABDOS-Tagung Göttingen 18.–21. Mai Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung der Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz hrsg. von Franz Görner* 23. Berlin.
- HÜTTL - HUBERT, Eva, 2008: *Pomen Avstrijske narodne knjižnice za Slovence*. Predavanja ob razstavi *Primus*. Ljubljana: Mestni muzej.
- IOLY - ZORATTINI, Pier Cesare, 1987: Processi del S. Uffizio di Venezia contro Ebrei e giudaizzanti (1579–1586). *Storia dell'ebraismo in Italia*. Studi e testi 7.
- MUSCULUS, Wolfgang, 1551: *Sacrosanctum Daudis Psalterium, In Davidis psalterium comentarii*. Basileae.
- OBERMAN, Heiko Augustinus, 1983: Three Sixteenth-Century Attitudes to Judaism. Bernard Dov Cooperman (ur.): *Jewish Thought in the Sixteenth Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- PREMK, Francka, 1992: *Korenine slovenskih psalmov*. Ljubljana: Trubarjevo društvo. 1–751.
- PREMK, Francka, 1999a: Medsebojni ustvarjalni vplivi Primoža Trubarja in Petra Pavla Vergerija ml. Darko Darovec (ur.): *Prispevki z mednarodne konference Peter Pavel Vergerij ml. Acta Histriae, VIII. Zgodovinsko društvo za Južno Primorsko*. Koper: ZRS. 61–91.
- PREMK, Francka, 1999b: Slovensko-hrvaško-furlansko-italijanski kulturni stiki v 16. stoletju. Fedora Ferluga Petronio (ur.): *Uvod u studij hrvatskoga jezika, književnosti i kulture*. Udine: Forum. 198–209.
- PREMK, Francka, 2003: O izvornih biblicizmih v Trubarjevem Katekizmu 1550: Ta prauizhin bode is suye Vere shiu. Ada Vidovič Muha (ur.): – *aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje. Obdobja* 20. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 605–616.
- PREMK, Francka, 2007: Starejše in mlajše povezave med slovenščino in hebrejščino. Milan Nosić (ur.): *Riječ* 13/3. Rijeka: HFD. 83–93.
- PREMK, Francka, 2008: Kulturnozgodovinska in jezikoslovna pričevanja o slovensko-hrvaško-italijanskem idejnem sodelovanju in njegov pomen pri nastanku Trubarjeve Cerkovne ordninge.
- Milan Nosić (ur.): *Riječ* 15/1. Rijeka: HFD. 120–128.

- PREMK, Francka, 2008: Trubarjeve vidne in nevidne povezave s somišljeniki in vizija sodobne elektronske komunikacije. Marko Kerševan, Dušan Voglar (ur.): *Stati in obstat* 7–8/08. Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 86–100.
- PREMK, Francka, 2008/2009: *Vloga izvirnika pri pomenoslovnih vprašanjih v svetopisemskem gradivu za slovar slovenskih protestantskih piscev* 16. stol. Slavistična revija 56–57/4–1. 339–354. Ljubljana.
- PREMK, Francka, PREMK BOGATAJ, Eva, 2006: Važnost stvaralačke veze Trubar – Peter Pavel Vergerij ml. za Slovence in Hrvate. Ljerka Schiffler (ur.): *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1–2 (63–64). 13–34.
- RAJHMAN, Jože, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: SAZU.
- RAJHMAN, Jože, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- REYMOND, Philippe, 1991: *Dictionnaire d'Hébreu et d'Araméen Bibliques*. Lonrai: Le Cerf.
- ROZMAN, France, 1986a: Kako je Trubar prevajal Sveto pismo Nove zaveze. *Bogoslovni vestnik* 46/3. 227–240.
- ROZMAN, France, 1986b: Kako je Trubar prevajal Sveto pismo v slovenščino. Jože Koruza idr. (ur.): *Reformacija na Slovenskem*. Povzetki referatov. Ljubljana: Slovenska matica. 120.
- ROZZO, Ugo, 1989: La biblioteca di Adriano di Spilimbergo e gli eterodossi in Friuli (1538–1542). *Metodi e ricerche* I. 29–60.
- RUPEL, Mirko, 1962: *Primož Trubar*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga. 187.
- SAKRAUSKY, Oskar, 1989: *Primus Truber Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. Zbirka Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte. Fünfte Reihe/1. Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte.
- SCHWARZ, Karl W., 2008: Primus Truber, der Reformator der Slowenen – ein Europäer des 16. Jahrhunderts XIX. *Europäischer Volksgruppenkongress: Volksgruppen im Spannungsfeld von Globalisierung und Regionalisierung*. Klagenfurt.
- Sveto pismo stare in nove zaveze, Slovenski standardni prevod*, 1996. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.
- VIVIAN, Angelo, 1982: *Iscrizioni e manoscritti ebraici di Lubiana*. Zbirka: Egitto e vicino oriente 5. Pisa: Giardini Editori e stampatori. 93–140.
- WALTHER (GWALTHER), Rudolf, 1593: *Der Psalter*. Zürich.

Izbrani viri z okrajšavami

- BH 1584 = BOHORIČ, Adam, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg.
- BHS 1969 = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 1969. Wittenber – Stuttgart: Bibelanstalt.
- DB 1584 = DALMATIN, Jurij, 1584: *Biblia*. Wittenberg.
- KB = KRELIJ, Sebastjan, 1566: *Otrozhia Biblia*. Regensburg.
- LB = LUTHER, Martin, 1545: *Bibel*. Wittenberg.
- SJSPP 2001 = MERŠE, Majda, NOVAK, France, PREMK, Francka, 2001: *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*. Poskusni snopič. Ljubljana: ZRC SAZU.
- TC 1550 = TRUBAR, Primož, 1550: *Catechismus*. Tübingen.
- TC 1555 = TRUBAR, Primož, 1555: *Catechismus*. Tübingen.
- TC 1575 = TRUBAR, Primož, 1555: *Catechismus sdveima islagama*. Tübingen.
- TT 1555 = TRUBAR, Primož, 1555: *Ta Evangeli Svetiga Matevsha*. Tübingen.

TT 1557 = TRUBAR, Primož, 1557: *Ta prvi deil tiga noviga testamta*. Tübingen.
TPs 1566 = TRUBAR, Primož, 1566: *Ta Celi Pfallter Daidov*. Tübingen.
TPs 1567 = TRUBAR, Primož, 1567: *Eni psalmi, ta celi catehismus*. Tübingen.
Vu. = Vulgata, 1946: *Bibliorum Sacrorum iuxta Vulgatam Clementinam*. Nova editio. Vatikana.
Vuh. = Vulgata iuxta Hebraeos, 1981: *Bibliorum Sacrorum latinae versiones antiquae*. Brepolis – Turnhout.
ZB = ZWINGLI, Ulrich 1531: *Die Zürcher Bibel*. Zürich.

Okrajšave svetopisemskih knjig so usklajene s *Slovenskim standardnim prevodom*, 1996, okrajšave del slovenskih protestantskih piscev 16. stol. pa z okrajšavami v *Poskusnem snopiču Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*.

Uporabljeno je bilo listkovno gradivo Sekcije za zgodovino slovenskega jezika ZRC SAZU. Izvirni hebrejski zapisi so po potrebi prečrkovani v smislu domačenja (SP 2001: 184, 186).